

# KUR'AN'DA GEÇEN SAYISAL İFADELER HAKKINDA BAZI DEĞERLENDİRMELER

Süleyman GEZER\*

**Atıf©:** Gezer, Süleyman (2015). "Kur'an'da Geçen Sayısal İfadeler Hakkında Bazı Değerlendirmeler", Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 8, Sayı 2, Aralık 2015, ss. 477-492

**Özet:** Her dil gibi Kur'an'ın bünyesinde birtakım sayısal ifadeler mevcuttur. Yer yer bu ifadeler insan algısının dışında kullanılmıştır. Mesela Nuh'un yaşı ve elli bin yıllık bir süreden bahseden ayetler bunlardan bazılarıdır. Ahkâm konularına ilişkin sayısal veriler kesinlik bildirirler ve uygulamaya dönük yaptırımlar içerirler. Diğer anlatım biçimleri yer yer temsili ve mübalağa işlevine sahiptir. Tefsir literatürünün yaklaşımı bu konuda önemlidir. Mesela bu literatür diğer konularda sayısal ifadelerin temsili olduğunu kabul ederken Hz. Nuh'un yaşı, Ashab-ı Kehf'in mağarada kalma süreleri hakkında suskun kalmışlardır. Bunu ise Allah'ın kudreti ve gücüyle açıklayarak olağanüstü ve mucizevi bir olay olarak değerlendirmişlerdir.

**Anahtar Kelimeler:** Sayı, Sayısal İfadeler, Bin Sayısı, Nuh'un Yaşı.

## **Some Evaluations About Numerical Expressions Used in The Quran**

**Citation/©:** Gezer, Süleyman (2015). "Some Evaluations About Numerical Expressions Used in The Quran", Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Year 8, Issue 2, December 2015, pp. 477-492

**Abstract:** *There are some numerical expressions in the Qur'anic structure as in every language. This phrase is sometimes used out of human perception. The verses mentioning about Noah's age and fifty thousand-year period are some of the examples. Quantitative data on the subject of Ahkam notifies certainty and they include application-oriented sanctions. Other forms of expression are symbolic and have hyperbolic function. In this regard the approach of the Tafsir literature is important. For example, while this literature considers the quantitative data as symbolic in some matters, it remains silent about the age of Noah and how long the Companions of the Cave stayed in the cave. These are considered within the frame of God's mightiness and power and regarded as extraordinary and miraculous.*

**Keywords:** *Number, Numerical Expression, One Thousand, the Age of Noah.*

### **I. GİRİŞ**

Kur'an-ı Kerim mesajını bir dil içinden ve döneminde kullanılan Arapça ile muhataplarına ulaştırmıştır. Her dil gibi yer yer içeriğinde birtakım sayısal ifadeler bulunmaktadır. Bazen bu ifadeler gerçek dünyada tecrübesi olmayan ve insan idrakini aşan boyutlarda sunulmaktadır. Sayısal anlatılar sadece Kur'an'ın anlatım biçimine özgü bir durum değildir. Her toplum, diğer toplumlardan ayrı olarak sayılarla ilgili farklı algılara sahip olduğu ve bazı sayıların kendi algı dünyalarında, ritüellerinde önemli bir yerinin olduğu bilinmektedir.

Sayılar ile nesnelere arasında sembolik bir bağ kurma çabası öteden beri mevcut olan bir yaklaşımdır. Özellikle bu sembollerin izleri daha çok mitolojik ve günümüzde her toplumda görülen batıl olarak adlandırabileceğimiz inançlarda bulunmaktadır (Gökdoğan, 2009: XXXVI/213). Mesela bir toplumda on sayısına yüklenen anlamla diğer toplumlarda yüklenen anlam veya beklentiler her zaman aynı olmamaktadır. Sayı sistemleri konusunda dönemde önde gelen bölgelerinden biri olan Mezopotamya'da yedi sayısının ilahi bir sayı olduğu konusunda mutabakatın olduğu gözlenir. Aynı zamanda o bölgede altmış sayısı ise önemli olan sayı sistemlerinden biridir (Schimmel, trs.: 16). Bununla birlikte tarihte bazı sayıları diğerlerinden farklı görenek bunun üzerinden birtakım teoriler geliştirenlerin Pisagorcular olduğu

bilinmektedir. Bu sayı kuramları Ortaçağ İslam dünyasını da etkilemiş olup mükemmel, fazlalıklı, noksanlı ve dost sayı gibi bazı özel sayı biçimleri ortaya çıkmıştır (Gökdoğan, 2009: XXXVI/213).

Kutsal kitapların anlatıları diğer kitaplardan bazı yönlerden ayrılır. Kutsal kitap dili, her şeyden önce bilgi vermenin ötesinde farklı amaçlara ve işlevlere sahip olan bir dil olarak tasvir edilebilir. Bundan dolayı döneminde kullanılan anlatım ve algı biçimlerini yansıtmaları da söz konusudur. Bununla birlikte dönemde kullanılan ifade kalıpları, sayısal kullanımlar ve çokluk bildiren bazı sayı sistemlerinin Kur'an metnine yansımaları söz konusudur. Sayıların kullanımı her dil ve kültürde olan, bir anlatım ve hesaplama biçimidir. Ne var ki bazı sayısal ifade biçimleri var ki bunların günümüz muhatapları açısından ne anlama geldiği çoğu zaman bir teslimiyetin konusu olarak ele alınıp değerlendirilir. Çünkü bu ifade kalıpları insan idrakini aşan boyuttur. Bunlar sadece Kur'an anlatım tekniğine giren konular olmayıp diğer kutsal metinlerde de geçmektedir. Mesela Hz. Nuh'un kendi kavmi içinde dokuz yüz elli yıl kaldığını bildiren ifade Kitab-ı Mukaddes'te de geçmektedir. Zalim kralın zulmünden kaçan ve mağaraya sığınan gençlerin tahmini olarak üç yüz dokuz yıl mağarada uydukları belirtilir. Bu bahsedilen iki durumda şöyle bir refleks gelişebilir. Yaşadığımız dünyada bir insanın dokuz yüz elli yıl yaşaması veya üç yüz dokuz yıl uykuda kalması fizik kurallarını aykırı bir durum olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu çalışma tefsir literatüründe bu türden sayısal ifadelerin nasıl algılandığı ve yorumlandığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada ahkama ilişkin ayetlerde kullanılan sayısal ifadeler hüküm bildirmelerinden dolayı konu dışında tutulması amaçlanmıştır. Çünkü bu ifadeler kesinlik ve bir sınırlama anlamına gelmektedir.<sup>1</sup> Bundan dolayı bunları sembolik ifadeler olarak anlamak ve bazı değerler yüklemek mümkün değildir.

## II. KUR'AN'DA KULLANILAN SAYISAL İFADE VE DEYİMLER

Kur'an'da kullanılan pek çok sayısal ifade mevcuttur. Sayısal ifadelerin dikkat çekenlerinden bazıları şunlardır: Yunus'un nüfusu yüz binden fazla bir kavme peygamber olarak gönderilmesi, (37.Saffat,147) Melekler ve Ruh'un [Cebrail]

<sup>1</sup> *Hüküm bildiren ayetlerden bazıları şunlardır: Boşanmış kadınların üç temizlik süresi beklemesi [2. Bakara, 228]; Karlarıyla ilişkiye girmemek üzere yemin eden erkeklerin dört ay beklemeleri [2. Bakara, 226]; İffetli kadınlara zina iftirasında bulunanlara ve bunu ispat edemeyenlere sek-sen değnek vurulması [24. Nur, 4]; Keffaret gerektiren suçlarda altmış fakirin doyurulması [58. Mücadele, 4] gibi ifadeler ceza konularını ilgilendiren ve bu konuda yoruma ihtiyaç duyulmayan sayısal ifadelerdir. Ahkam konularına ilave olarak bazı anlatım biçimleri de vardır ki bu konular-da fazla bir yoruma gerek kalmaz. Mesela Zekeriyya [a.s.] insanlarla işaret dili dışında üç gün boyunca konuşmaması [3. Al-i İmran, 41]; Musa'ya (s) dokuz tane aşikar mucize verilmesi [17. İsrâ, 101]; Yusuf (s) rüyasında on bir yıldız, güneş ve ayı görmesi [ 12. Yusuf, 4] gibi haber bildiren ifade kalıpları ise mecazi veya sembolik anlam taşımadıkları söylenebilir.*

Allah'a süresi elli bin yıl olan bir günde yükselmesi,<sup>2</sup> Müminlere Allah'ın özel işaretleri bulunan beş bin melekle yardım edeceği,<sup>3</sup> Müminlerden sabırlı bin kişinin iki bin kişiye galip geleceği,<sup>4</sup> dünyaya düşkün olanlar ve müşriklerin bin yıl ve daha fazla yaşamayı talep etmeleri (2. Bakara, 96), Allah'ın nezdinde bir günün insanların saydığı bin yıla denk olduğu,<sup>5</sup> Nuh'un kendi kavminin içinde dokuz yüz elli yıl kaldığı, (İbn Haldûn, 2007: I/172).<sup>6</sup> Kadir gecesinin bin aydan daha hayırlı olduğu belirten ayet grupları bunlardan bazılarıdır (97. Kadr, 4). Ashab-ı Kehf olarak bilinen gençlerin başına gelenlerin anlatıldığı Kehf suresinde mağarada tahmini kalma süreleri üç yüz veya üç yüz dokuz olarak belirtilir.<sup>7</sup> Bunun yanı sıra Uzeyr olduğu söylenen peygamberin canının alınması ve yüzyıl sonra tekrar canlandırılarak kendisine ne kadar süre kaldığı sorulunca "bir veya birkaç gün kaldım" cevabını vermesi ilginçtir. Ayetin verdiği bilgiye göre yüz yıl kalmıştır.<sup>8</sup> Yine ilginç olan bir ifadede mallarını Allah yolunda harcayanlar bir tohum dânesine benzetilir. O bir tek dâneden yedi başağın çıktığı ve her başakta da yüz dâne'nin bulunduğu ifade edilir (2. Bakara, 261). Ayrıca Davud'a (s) davalı iki kişinin gelip "Bu adamım doksan dokuz koyunu, benimse sadece bir koyunum var" ifadesi (38. Sâd, 23), Musa'nın kavminden yetmiş adamı seçmesi (7. A'râf, 155), münafıklar için Hz. Peygamber'in yetmiş kere bağışlanma dilemesinin fayda vermeyeceği (9. Tevbe, 80), cehennemliklerin yetmiş arşın uzunluğunda bir zincire vurulması (69. Hâkka, 32), gibi ifade biçimleri mevcuttur. Bundan başka semaların

2 70. Mearic, 4; "(Allah) Emri gökten yere tedbir eder (buyruğunu indirir). Sonra emir, sizin hesabınıza bin yıl süren bir gün içinde O'na çıkar" 32. Secde, 5.

3 3. Âl-i İmrân, 125; Bir ayet önce üç bin melek sözü geçmektedir: "O zaman sen mü'minlere: "Rabbimizin, size, indirilmiş üç bin melek ile yardım etmesi, size yetmez mi?" diyordun." Yine başka bir ayette Allah'ın müminlere bin melekle yardımda bulunduğu bahsedilir. 8. Enfâl, 9.

4 8. Enfâl, 66; Surenin 65. Ayetinde ise sabırlı yirmi kişinin iki yüz kişiye, sabırlı yüz kişinin ise bin kişiye galip gelmesinden bahsedilir

5 22. Hac, 47; Bu ifade biçimi daha çok kafir ve müşriklere yönelik bir tehdittir. Ahiretteki azabın şiddet ve dehşetinin büyüklüğünü göstermektedir. Buna benzer bir ayet şöyledir: "Gökten yere kadar kâinatta olan bütün işleri düzenleyen o'dur. Olup biten her şey bir günde ona yükselir. O bir gün sizin hesabınıza göre bin yıldır." 32. Secde, 5.

6 29. Ankebût, 14; Buna benzer bir anlatım biçimini İbn Haldûn Mukaddime'sinde aktarır. Ad b. Uvs b. İrem'in kendisinden sonra hükümdarlık yapan iki oğlu vardı. Oğullarının ismi Şedid ve Şedad idi. Şedid helak olunca bütün mülk Şedad'a kaldı. Cennetin vasıflarını duyan Şedad "mutlaka cennetin bir benzerini yapacağım" diyerek Aden sahrasında İrem şehrini uzun süren çalışmalar sonunda kurdu. Kendisi de dokuz yüz sene yaşamıştı.

7 18. Kehf, 25. bahse konu süre hakkında bunun ilahi bir bildirim mi yoksa onlar üzerinde tartışma yapanların tahmini mi olduğu konusunda ihtilaf mevcuttur. Fakat ayette onların kalma sürelerini en iyi Allah'ın bildiği belirtilmektedir

8 2. Bakara, 259; Ayetin devamında o şahsa "Şimdi yiyeceğine içeceğine bak, üzerinden bir asır geçmesine rağmen hiç bozulmamış. Bir de eşeğine bak sadece kemikleri kalmış. İşte biz seni insanlara ibret olsun diye öldürüp tekrar dirilttik." denilmiştir.

yaratılmasından bahseden ayetlerde yedi rakamının kullanımı dikkat çekicidir (2. Bakara, 29; 17. İsrâ, 49; 23. Müminun, 17, 86; 41. Fussilet, 12; 65. Talak, 12; 67. Mülk, 3; 71. Nuh, 15; 78. Nebe, 12.). Diğer yandan yedi rakamı bazı hüküm bildiren ifadelerde kullanılır.<sup>9</sup> Bunun yanı sıra yedi başak ifadesi (2. Bakara, 261), yedi semin inek, yedi cılız inek; yedi yeşil başak, yedi kuru başak (12. Yusuf, 43), yedi sene boyunca ekip biçin (12. Yusuf, 47); yedi yıl sürecek bir kıtlık (12. Yusuf, 48); cehennemın yedi kapısının olduğu (15. Hicr, 44); yedi deniz (34. Lokman, 27); tekrar tekrar okunan yedi ayet (15. Hicr, 87) gibi sayısal ifadeler göze çarpar. On sayısı ahkam ve vakit bildiren konularla ilgili olarak kullanılsa da yer yer mübalağa için kullanımları söz konusudur. İyilik yapan kimseye iyiliğine karşılık olarak on katı vardır (6. En'am, 160); on sure getirin (11. Hud, 13); çalışma süresini on yıla çıkaracak olursan (28. Kasas, 27) gibi ifadeler on sayısının kullanımına örnektir. Yine "cehennemın on dokuz bekcisi vardır" (74. Müddessir, 30) ifadesi geçmektedir. Otuz ve kırk sayıları ise daha çok vakit ve ahkama ilişkin konularda geçer ( 2. Bakara, 51; 5. Mâide, 26; 7. A'râf, 142; 46. Ahkâf, 15 ). Ayrıca on iki oymak/boy (5. Maide,12; 7. Araf, 160); on iki göze (2. Bakara, 60; 7. Araf, 160); ayların sayısının on iki olduğunu (9. Tevbe, 36) bildiren ayetler de mevcuttur.

Yukarıda Kur'an'da verilen bazı sayısal ifadeler hakkında bilgi verdikten sonra konunun daha sistematik olarak değerlendirilebilmesi için bin sayısına yakın ve onun katlarıyla ilgili anlatım biçimlerinin tefsir literatüründe nasıl ele alındığına değinerek konuya başlamak istiyoruz. Meâric suresinin 4. ve Secde suresinin 5. ayetlerinde meleklerin ve ruhun süresi elli bin yıl olan bir günde Allah'a yükselmelerinden bahsedilir. Olup biten bir şeyin Allah'a bir günde ulaştığı, bu bir günün ise insanların hesabına göre bin yıl olduğu belirtilir. Bu ifadeleri ilk bakışta anlamak zordur. Çünkü insan idrakini aşacak niteliktedir. Muhtemelen Allah'ın gücüne ve kudretine işaret etmektedir. Geleneksel tefsir literatüründe çeşitli yaklaşım ve buna bağlı olarak çeşitli rivayetler mevcuttur. Mesela meleğin yeryüzüne Allah'ın emrini getirmesi beş yüz yıl, tekrar Allah yükselmesi ise beş yüz yıl sürmektedir. Toplamda ise bu sayı bin yıl eder. Ayrıca bu ifadelerin kıyamet gününe işaret ettiği, azabın çok şiddetli olduğu, azap süresinin uzunluğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra dünyanın başlangıç ve sonunun elli bin yıl olduğu fakat kimsenin ne kadar geçtiği ve ne kadar sürenin kaldığı konusunda bilgi sahibi olmadığı belirtilir (et-Taberî, trs.: XX/167-168; İbn Kesîr, 2010: VI/338 ve VIII/251;

<sup>9</sup> "...(Kurban) Bulamayan kimse üç gün hacda, yedi gün de döndüğünüz zaman (olmak üzere) tam on gün oruç tutar. Bu, ailesi Mescid-i Haram (civarın)da oturmayanlar içindir. Allah'tan korkun ve Allah'ın cezasının çetin olduğunu bilir." 2. Bakara, 196.

er-Râzî, 2000: XXX/640) Bu bilginin günümüz bilimsel verilerle doğrulanması mümkün değildir. Çünkü dünyanın geçmişi, bu sayıdan kıyas edilmeyecek kadar daha uzun olarak tespit edilmiştir.

İbn Abbas'ın konuyla ilgili kendisine sorulan soruya Allah'ın kitabıyla ilgili olarak bilmediği konulardan kaçındığı hakkında gelen bazı rivayetler mevcuttur (et-Taberî, trs: XXIII/613). Buna rağmen gelen bazı rivayetlerde mümine o günün hafifletileceği, dünyada kılmış olduğu bir farz namazından daha hafif olacağı belirtilir (İbn Kesir, 2010: VI/338; VIII/250-253). Taberî, görüşleri sıraladıktan sonra inmenin beş yüz yıl çıkmanın ise beş yüz yıl olduğunu benimser (et-Taberî, trs: XX/169) Ahirette her gün bin yıl gibidir şeklinde yorumlarda vardır (İbn Cuzey, 1995: II/410). Râzî, ayetin başında geçen (70. Meâric, 1) ayetle ilişkilendirilmesi durumunda kıyametin, azabın ve hesabın şiddetinden dolayı kâfirlere uzun gelmesidir. Dolayısıyla elli bin seneden maksatın uzunluğun miktarının açıklanması değildir. Kıyamet ve hesap gününün dehşetinden kinaye olarak kullanılması söz konusudur (el-Mâturîdî, 2005: X/198; er-Râzî, 2000: XXX/640).<sup>10</sup> Mukâtil b. Suleyman "fi yevmin kane mikdaruhu hamsine elfe senetin" ifadesini ayetin başında geçen "bi- 'azabın vaki'in" sözüyle ilişkili ve takdim-tehirli olarak anlamayı benimsemiştir (Mukâtil b. Suleyman, 2002: IV/435-436; 70. Meâric, 1-4. Öztürk, 2014: )<sup>11</sup> O zaman o azap onlara gelecek ve süresi ise elli bin yıl gibi uzun olacak anlamına gelir. Ayrıca burada çekilen azabın şiddetinde dolayı göreceli veya kişinin içinde bulunduğu durumun kendisine çok uzun gelmesi gibi psikolojik bir zamandan bahsetmek daha uygun görünmektedir.

Başka bazı ayetlerde bin sayısı ve katlarıyla ilgili olarak beş bin (3. Âl-i İmrân, 125) üç bin (3. Al-i İmrân, 124) ve bin melek (8. Enfâl, 9) Allah'ın müminlere yardım edeceğine dair anlatım biçimleri dikkat çeker. Tefsir literatüründe Allah'ın üç bin ve beş bin melek yardımı Bedr savaşıyla ilgili olarak nakledilir. Rivayete göre Kurz b. Cabir el-Muharibî'nin müşriklere yardım edeceğine dair Müslümanlar arasında bir haber yayılmış ve endişeye kapılmışlardı. İlahi yardım gelince bu şahıs yardımdan vazgeçmiştir. Bazı rivayetlere göre ise bu

<sup>10</sup> Mâturîdî bu ifadenin kıyamet gününe dönük olduğunu, çünkü başka bir yerde bin yıl olarak bahsedilirken bu ayette elli bin yıl olarak anlatılmıştır. Bu günün ne bir sınırı ve ne de bir bitiş noktası vardır. Bu ise o günün azametini, korkunçluğunu kalplerde yerleştirmek içindir.

<sup>11</sup> Mustafa Öztürk Mukâtil'in bu görüşünü esas alarak ayeti şöyle Türkçe'ye aktarmıştır: "Adamın birisi [alaylı bir üslupla] azabın bir an önce gelip çatmasını istedi. Evet o azap kâfirlerin başına gelecek ve hiç kimse onu engelleyemeyecek. Çünkü o azap semaların/yüceliklerin sahibi Allah'tan gelecek. Melekler ve Cebrail Onun sahip olduğu semalara/yüceliklere yükselip dururlar. [Müşriklerin alay konusu ettikleri azap] elbet bir gün gelecek ve o gün sizin zaman hesabınıza göre elli bin yıl gibi uzun sürecek."70. Meâric, 1-4. Ayetiyle ilgili açıklama.

nişanlı melekler Uhud'da inmişler fakat savaşa iştirak etmemişlerdir. Uhud veya Bedr olduğu konusunda ihtilaflar da vardır (Taberî, trs.: VII/173-178; Mâturîdî, 2005: I/470; er-Râzî, 2000: VIII/349). Bazı verilere göre melekler Bedr günü inmişlerdir fakat savaşa katılmamışlardır. Meleklerin sayısı ise kâfirlerin sayısına mukabil olarak yorumlandığı görülür. Ayetlerde geçen sayısal verilerden hareketle müfessirler toplam sayıları konusunda bazı çıkarımlar yapmışlardır. Şayet bu ayetler Bedir savaşıyla ilgili olarak anlaşılırsa toplam dokuz bin melekle yardım söz konusudur. Eğer Uhud savaşıyla ilgili okunursa sekiz bin melekle yardımın gelmesi söz konudur. Ayrıca yardımın mahiyetine ilişkin olarak iki türlü yardımdan bahsedilir. 1. Meleklerin bizzat Müslümanlarla beraber olup savaşmaları 2. Meleklerin müminlere manevi destek vermeleri kâfirlerin kalplerine korku salmak şeklinde gerçekleşmesidir (er-Râzî, 2000: VIII/349-352) Meleklerin ne zaman ve nerede indikleri konusunda çeşitli tartışmalar olsa da onların sayıları konusunda herhangi bir tartışmaya rastlamadık. Muhtemelen Kur'an'da bildirilen haber konusunda fazla bir tartışmaya girmemiş olmalarıdır. Fakat bu ifadeler Allah'ın müminlere sayılarca melekle yardım ettiğini-edebileceğini göstermektedir.

Binle ilgili sayısal ifadelerden bir diğeri ise Kadir gecesinin bin aydan daha hayırlı olduğunu belirten ayettir. Anlatılanlara göre İsrailoğullarından bir adam silahlarını kuşanıp Allah yolunda tam bin ay savaşmıştır. Buna ise Müslümanlar yarı gıbtayla bakarak şaşırılmışlar ve yapmış oldukları ameller kendilerine çok kısa olarak görünmüştür. Dolayısıyla Müslümanlara bu savaşçının süresinden sayıca daha fazla ve sevap bakımında daha hayırlı bir gece verilmiştir (et-Taberî, trs.: XXIV/533; el-Maverdî, trs.: VI/313. ez-Zemahşerî, 2003: IV/771)<sup>12</sup> Maturidî bahsedilen Kadir suresinin 3. ayetiyle ilgili olarak “Bunlar vakit bildiren ifadeler değildir. Temsili veya sembolik ifade biçimleridir.” (Mâturîdî, 2005: X/585 ). Yapmış olduğu yorum önemlidir. Buradan hareketle bu ifadelerin kesretten kinaye olarak kullanılmaları ve muhatabı teşvik konusunda cesaretlendirmeye matuf olduğu söylenebilir. Ayrıca onlu sisteme göre bin sayısı her şeyi kuşatan ve kuşatıcı özelliği olan bir sayı sistemidir (Schimmel, trs.: 296). Zaten çoğu kültürlerde bin sayısı ve türevleri mübalağa ve bir şeyin önemini belirtmek için istihdam edilmesi söz konusudur. Dolayısıyla gerçek sayı değerinden çok daha fazla işlevlere sahiptir.

Bine yakın olan sayısal ifadelerden bir diğeri Hz. Nuh'la ilgili olarak verilen bilgilerdir. Buna göre “Hz. Nuh'un dokuz yüz elli yıl kavminin arasında

<sup>12</sup> *Bin ay cihat yaptığı aktarılan kişinin yıl olarak 83 sene cihat etmesi gerekir. Çocukluk evresi de dikkate alınrsa günümüz yaş ortalamasına göre daha ileri yaşta cihat yapması söz konusudur.*

kaldığından bahsedilir.” (29. Ankebüt, 14) Her ne kadar bu ayet onun yaşıyla ilgili kesin bir bilgi vermese de tarihi süreçte onun yaşı üzerinden bir yaklaşım sergilenmiştir. Kur’an’da gönderildiği kavmiyle inanç mücadelesine yer verilen ilk peygamber Hz. Nuh’tur. Ayrıca yaşadığı süre hakkında bilgi verilen tek peygamber yine O’dur. Tevrat metninde onun yaşı hakkında verilen bilgi Kur’an’daki bilgiyle uyum içindedir (Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, 9/28-29)<sup>13</sup>. Bu ifadeler Allah’tan kulu Muhammed’e bir teselli mahiyetinde olan anlatımlardır. Hz. Nuh bu süre zarfında kavminin içinde kalıp onlara, gece gündüz gizli açık bir şekilde davet yapmasına karşılık, onların cevabı onu yalanlamak ve inkardan başka bir şey olmamıştır. Çok azının iman ettiği ifade edilir. Dolayısıyla Ey Peygamber kavminden seni yalanlayanlar ve inkar edenlere karşılık sen kendini yıpratma çünkü ancak Allah’ın hidayete erdirdiği belirtilmektedir (İbn Kesir, 2010: VI/251-252; Zemahşeri, 2003: III/431). Geleneksel tefsir literatüründe onun yaşıyla ilgili olarak net bilgiler yer almaz. Ancak bazı değerlendirmeler göze çarpar. Dokuz yüz elli, bin elli, bin yirmi, bin dört yüz ve bin altı yüz gibi farklı görüşler mevcuttur. Katâde’den gelen bir rivayet göre onlara Nuh (s) davette bulunmadan önce üç yüz sene, davette üç yüz sene, tufandan sonra ise üç yüz elli yıl yaşadığını nakleder. Fakat İbn Kesir bunu kabul etmeyerek ayete uygun bir tercihte bulunarak tam dokuz yüz elli sene davette bulunduğunu belirtir. İbn Abbas tarihi ile gelen görüşün daha sahih olduğu konusunda kanaat bildirir (İbn Kesir, 2010: VI/252; ez-Zemahşeri, 2003: III/431).<sup>14</sup> Bazı tefsirlerde ise doğumundan ölümüne kadar şeklinde kayıtlar mevcuttur (Yahya b. Sellam, 2004: II/62).

Diğer yandan ayetin tefsiriyle ilgili olarak tefsirlerde göze çarpan istisnanın gerekçeleri üzerinde bazı yorumların yapılmasıdır. Kavminin içinde kaldığı süre direkt olarak dokuz yüz elli denilmeyip istisna yapılması hakkında şu örnek verilir; “Bir kimse yüz sene yaşadı” denildiği zaman insanın zihninde birtakım tevehhümler oluşabilir; bunun üzerine muhatap yaklaşık olarak yüz sene mi yaşadı sorusunu sorabilir. Dolayısıyla burada kesinlik ifade etmek için bu ifade biçimi kullanılmış olup zihinlerde oluşabilecek birtakım vehimlere meydan verilmemiştir. Muhtemelen müfessirler Nuh’un yaşı konusunda bin sene gibi bir ifadenin kullanılmış olması durumunda muhatapların zihninde uzun süre yaşamış olduğuna dair veya kesretten kinaye bir anlayışa yol

<sup>13</sup> *”Ve Nuh tufandan sonra üç yüz elli yıl yaşadı. Ve Nuh’un bütün günleri dokuz yüz elli yıldır; ve öldü.”* Kitab-ı Mukaddes, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, İstanbul 1993.

<sup>14</sup> *İbn Abbas’a göre Nuh’a kırk yaşında kendisine nübüvvet verilmiş, dokuz yüz elli sene kavminin içinde kalmış, tufandan sonra ise altmış yıl yaşamıştır. Böylece insanlar çoğalmışlar ve yeryüzüne dağılmışlardır. Bazı rivayetlerde ise Nuh’un yaşının 1050 ve 1400 yıl olduğuna dair haberler de mevcuttur. Kırk yaşında kendisine nübüvvet verilmiş, kavmiyle tam 950 sene yaşamış ve tufandan sonra 60 sene daha yaşamıştır.*

açacağını düşünmüş olabilirler. Ayrıca istisnanın gelmesi Arap kelimasında te'kid amaçlıdır. Bin sayısının zikredilmesi hakkında müfessirler sayının çoğaltılması muhatabı sürenin uzunluğu konusunda düşündürmekle ilgili bir anlatım olduğunu belirtirler. Öyle ki bin sayısının başta kullanılması ve daha sonra istisna yapılması farklı amaçlar için getirilmiştir. Şayet sadece dokuz yüz elli sene denilmiş olsaydı insan zihni bunu sayı bakımından arttırabilir ve birtakım yanlışlar ortaya çıkabilirdi. Böyle gelmekle bu tevehhüm oradan kaldırılmıştır. Çünkü dokuz yüz elli sayısı tam olan bir sayıdır (el-Beyzavî, 2004: II/ 796; Maverdî, trs.: IV/278; ez-Zemahşerî, 2003: III/431).<sup>15</sup> Burada yeri gelmişken Razi'nin tavrının verilmesi uygun olacaktır. Mesela Hz. Nuh'un yaşıyla ilgili olarak Razi'ye gelene kadar fazla bir tartışma mevcut değilken, Râzî ile birlikte bazı çıkarımların izleri görülebilmektedir. Râzî, insan ömrünün doktorların söylediği gibi yüz küsur yılı geçmesinin mümkün olmadığını söyleyerek bu konudaki görüşünü şöyle ifade eder. "Bu ömür tabii bir ömür değildir; aksine ilahi bir bağlıştır."(er-Râzî, 2000: XIII/43). Dikkat edilirse Râzî bunun mucizevi bir olay olduğunu belirtir. Bazı yaklaşım biçimlerinde bunun Hz. Nuh'un yaşıyla ilgili bir anlatı olmadığı aksine Ona verilen şeriatın devam eden döneminden bahsedilmesi söz konusudur. Bununla birlikte Hz. Nuh'un tebliğ ettiği şeriatın ömrünün olduğu konusunda bazı görüşler de mevcuttur (Elik-Coşkun, 910). Kur'an'da "kavmi içinde kaldı" ifadesi kullanılırken Tevrat'ta ise "Nuh'un bütün günleri dokuz yüz elli yıldız; ve öldü" (Tekvin, Bab, 9) şeklinde bir ifade kullanılması dikkat çekmektedir. Muhtemeldir ki istisna olarak getirilmesi zamanın uzunluğuna dikkat çekmek ve diğer izafi zaman biçimlerinden ayırmak içindir.

Kur'an'da geçen yedi ve katlarına ilişkin anlatılar, hemen hemen bütün kültürlerde rastlanılan ifade biçimleridir. Ayrıca uğurlu ve kutsal sayılmaktadır. Mesela Yahudi geleneğine göre tanrı yedinci günde dinlenmiştir (Schimmel, trs.: 148). Felsefi roman olan Hayy b. Yakza'nın yedi yıllık aşamalarla ahlaki olgunluk ve ruhsal mükemmelliğe ulaşmıştır (Schimmel, trs.: 141). Çoğu kültürlerde yediye ilişkin deyişler çok fazla yer alır. İran'da kedilerin yedi canlı olduğuna inanılır ve yavrularını yedi defa farklı yerlere taşırlar (Schimmel, trs.: 161). Bizim kültürümüzde buna ilişkin deyişler mevcuttur. Bir insan yedisinde ne ise yetmişinde o'dur. Ahkâma ilişkin ayetleri dışarıda tutarsak

15 *Bu aslında yaşadığımız dünyada güncel ilişki biçimlerinde de böyle kullanımlar mevcuttur. Mesela ticaret dünyasında fiyatın bin Türk lirası olarak gösterilmeyip dokuz yüz doksan gibi rakamlarla gösterilmesi yukarıda bahsedilen örneğin benzeridir. Burada muhatabın zihninde fiyatın düşük algılanmasına yönelik bir manipülasyon mevcuttur. Benzer şekilde "kadir gecesinin bin aydan daha hayırlı" olduğu sözü rakamsal olmaktan öte değer yüklü bir ifadedir. Zemahşerî, el-Keşşâf, c. III, s. 431.*

yedi ve katlarına ilişkin anlatımlarda göze çarpan ifade biçimlerinin daha çok mübalağa ve çokluk bildirmek için kullanıldığı hemen dikkat çekmektedir.

Mukâtil b. Süleyman Hicr suresinin 44. ayeti olan “cehennemin yedi kapısı vardır” ile ilgili olarak bazı bilgiler verir. Kapılar derece derecedir. Her bir kapının sıcaklığı farklıdır. Kapılar arasında yetmiş sene uzunluğunda bir mesafe vardır. Onlar sırasıyla cehennem, lezza, hutame, saîr, cahîm, hâviye’dir (Mukâtil b. Süleyman, 2002: II/430). Bazı meallerde yedi sayısı kesretten kinaye olarak “birçok tabakası vardır” şeklinde çevrilmiştir (Öztürk, 2014: 303). Bununla birlikte müfessirler konuyla ilgili değerlendirmelerinde cehennemin tabakaları ve katmanları olduğu bunlara Yahudiler, müşrikler, münafıklar vb. grupların gireceğinden bahsederler. Bununla birlikte bazı ilginç yaklaşımlarda yok değildir. Ebu’s-Suûd kapıların yedi ile sınırlandırılmasını insanı helake sürükleyen şeylerin beş duyu organı ve şehvet ve öfke hallerine bağlı olmasıyla irtibat kurar (Ebu’s-Suûd, trs.: V/79). Buna dayanarak cehennem kapılarının yedi olması cennetin ise sekiz kapısı olması arasında ilginç benzerlikler kurulur. Buna göre insanın mükellef organları sekizdir. Kalb, dil, kulak, göz, ayak, ağız, cinsel organı. Bunların ise yedisi açık, biri gizlidir. O ise kalptir. Kalp kapısı açık olursa bu sekiz organ Allah’ın emri üzerine hareket ederek cennete sekiz giriş kapısı olabilir. Fakat kalp kapısı kapanırsa dıştaki yedi organ cehenneme açılmış birer giriş kapısı olurlar ( Yazır, trs.: c. V/212).<sup>16</sup> Aslında Kur’an’da cennetin kapıları hakkında her hangi bir malumat bulunmaz. Hadislerde cennetin sekiz kapısı olduğu şeklinde bazı açıklamalar mevcuttur (Müslim el-Kuşeyri, 2006: İman/46; İbn Mace, trs.: Vudu’/47; en-Nesaî, trs.: Kitabu’t-Tahare/109). Bu ise Müslüman inancında Allah’ın merhametinin gazabını geçtiği şeklinde algılanmış olup hususen cennetin kapısının daha fazla olduğunu ima etmektedir (Schimmel, trs.: 169-170). Ayrıca Allah’ın tahtını taşıyan meleklerin sayısının sekiz olduğunu belirten bir ayet de vardır (69. Hâkka, 17.)<sup>17</sup> Yine yanı şekilde yedi gök ifadesi Kur’an’da sıklıkla geçmektedir. Yedi gök ifadesi göğün tabaka tabaka olarak yaratılmasından bahsetmektedir. Yedi kat ifadesi uçsuz bucaksızlık manasına hamledilebilir. Bununla birlikte Ayrıca nüzul döneminde birbirinin üstünde yedi ayrı gök tabakası veya yedi ayrı gezegen olarak algılanması da mümkündür (Öztürk, 36).

Başka bir ayette (9. Tevbe, 80) Hz. Peygamberin münafıklar için yetmiş kere tevbe etse bile fayda vermeyeceği dile getirilir. Burada yetmişten kasıt

<sup>16</sup> *Burada bir mantık hatası göze çarpar. Cennet için kullanılan çıkarım cehennem için kullanılmamıştır. Oysa cennet için kalp diğerleriyle beraber ele alınırken diğerinde kalp dışarıda tutulmuştur.*

<sup>17</sup> *“Melekler o gün göklerin etrafına çekilir. Rabbinin arşını onların da fevkinde olan sekiz melek taşır.”*

elbette sayısal ifade olmanın ötesinde “onlar için ne kadar tevbe edersen et bu tevbe'nin hiç bir şekilde fayda vermeyeceği” vurgulanmaktadır. Zaten müfessirler bu ifadeyi kesretten kinaye olarak algılamışlardır (ez-Zehaşeri, 2003: II/285; “Ne kadar çok tevbe edersen et” (Yazır, trs.: IV/386). Yine Kur'an'da kullanılan bazı ifadelere bakılırsa bunların kesretten kinaye olarak kullanılması söz konusudur. Buna benzer ifadeler Zemhaşeri'nin de vurguladığı gibi Arap dilinde cari olan çokluk bildirmek için kullanılan ifade kalıplarıdır (ez-Zemahşeri, 2003 II/285).<sup>18</sup> Mesela Fahrüddin er-Râzî 69. Hâkka suresinin 32. ayetinde bahsedilen “yetmiş arşın uzunluğunda zincir” olarak çevrilen bu ayeti sayısal değer ifade etmekten ziyade uzunluğun vasfedilmesi amacıyla kullanıldığını belirtir (er-Râzî, 2000: XV/115. Öztürk, 2014: 642; Esed, 1997; İslamoğlu, 2008: 1165).<sup>19</sup> Çoğu meallerde ise sayısal ifade ön plana çıkarılarak çevrilmiştir (Yazır, 2001; Ateş, trs.; Altuntaş-Şahin, 2001). Yedi rakamı ve katlarıyla ilgili olarak hüküm bildiren ayetler dışarıda tutulursa daha çok hakiki anlamı dışında kullanılmaları söz konusudur. Zaten bizim kültür gibi çoğu kültürlerde bu sayı ve katları bu mana dikkate alınarak kullanılmaktadır.

Konuyla ilgili olarak Mukâtil b. Suleyman'ın bazı ayetlerle ilgili olarak vermiş olduğu bilgiler ilginçtir. Mesela Hz. Eyyub'un hastalığı ona göre yedi yıl, yedi ay, yedi gün ve yedi saat sürmüştür (Mukâtil b. Suleyman, 2002: III/648). Bunları müfessirin hangi amaçlarla anlattığı konusunda net bilgilere sahip değiliz. Veya Hz. Eyyub'un hastalığını neden bu türden bir sayıyla izah ettiği belli değildir. Bu ifadeler muhtemelen çokluk bildiren mecazi ifadelerdir. Aişe Abdurrahman'ın vurguladığı gibi ahkam ve haber dışında kullanılan sayısal ifadeler mecazi bir manaya sahiptir (Aişe Abdurrahman, 1982: 425). Aslında yedi sayısı sık kullanımından dolayı çok anlamına gelen yuvarlak bir sayı olmuştur. Bundan dolayı sembolik bir anlama sahiptir. Yedi deniz, yedi rüzgar, yedi iklim ve yedi çöl gibi ifadeler çokluk bildirirler (Schimmel, trs: 167; Suyûtî, 1987: I/100-101).<sup>20</sup> Hatta İstanbul için kullanılan “Yedi tepe İstanbul”

<sup>18</sup> Hatta Türkçe'de kullandığımız “bir insan yedisinde ne ise yetmişinde odur” veya “sit-tin (altmış yıl) sene çabalasın onu yapamazsın” gibi ifadeleri biz kesretten kinaye olarak kullanırız.

<sup>19</sup> Bu ifade kalıbı bazı meallerde çokluk bildirir şeklinde Türkçe'ye aktarılmıştır. “Ayrıca onu upuzun bir zincire vurun” Mustafa Öztürk, *Meal*, s. 642; Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı*, çev.: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul 1997; Mustafa İslamoğlu *diğnotta kesretten kinaye olduğu açıklamasını yaptıktan sonra “İnsan eylemleri birer zincirdir” diyerek konuyu farklı bir çerçeveden değerlendirir. Mustafa İslamoğlu, Hayat Kitabı Kur'an- Gereçeli Meal-Tefsir, Düşün Yay., İstanbul 2008, s. 1165*

<sup>20</sup> Suyûtî yedi harf ve yedi kıraat konusunu değerlendirirken yedi lafzının kesret bildirmek için kullanıldığını, katları olan yetmiş ve yedi yüz sayısının belli bir sayıyı bildirmek için gelmediğini aksine çokluk bildirmek amacıyla kullanımından bahseder.

tabiri muhtemelen tepelerinin çokluğundan kinaye olarak kullanılmıştır. Ayrıca yedinin katları olan yetmiş sayısı da aynı anlam yapısına sahiptir.

6. En'âm suresinin 160. ayetinde geçen *"iyilik yapan kimseye buna karşılık on katının verileceğini"* söyleyen ifadelerde sayısal bir ifade biçimi olmanın ötesinde çokluk bildiren bir kalıp olarak görünmektedir. Ne var ki çoğu meallerde bu kalıp ifade sayı ön planda tutularak çevrilmiştir. (Yazır, 2001: Ateş, trs.: Altuntaş-Şahin, 2001). Bunun yanında anlamı yansıtan çeviri örnekleri de mevcuttur (Öztürk, 2014).<sup>21</sup> Oysa Mâturidî bunun farkında olarak bu ifadenin sınırlama anlamına gelmediğini vurgular (Mâturidî, 2005: IV/334).<sup>22</sup> Ayrıca Kur'an'da geçen bazı anlatım biçimleri bu yaklaşımı destekler mahiyettedir.<sup>23</sup> Bununla birlikte Kur'an'da her zaman on sayısı çokluk bildirmek için kullanılmaz. Mesela Kur'an'ı Muhammed'in (s.a) uydurduğunu söyleyen müşriklere karşı *"Kur'an'ın surelerine benzeyen on surede siz getirin bakalım!"* (11. Hud, 13) şeklinde meydan okuma içeren ayetlerde daha literal anlaşılmaya müsait görünmektedir. Çünkü muhataba iletilmek istenen anlam *"bunun bir benzerini yapmaya veya getirmeye sizin gücünüz yetmez; bari ona benzeyen on sure getiriniz ama getiremezsiniz"* denilmek istenmektedir.

Kur'an'da geçen on iki sayısı hakkında eski kadim medeniyetlerde, Hristiyanlık ve İmamiye Şia'sında kullanılmasından dolayı değinilmesini uygun bulduk. Kur'an'da birkaç yerde İsrailoğullarının on iki boya ayrılmasından bahseder. Ayrıca bununla bağlantılı olarak Hz. Musa'nın susuzluktan bitkin düşen kavme su bulmak amacıyla Allah'ın emriyle taşa vurması ve ardından on iki göze fişkırmışından bahsedilir (5. Maide, 12; 7. A'raf, 160). Bilindiği gibi Hz. İsa'nın on iki havariye sahip olması ve İmamiye Şia'sının on iki imam düşüncesi ilginçtir. Şiiler Hz. Ali'nin Peygamber tarafından imam tayin edildiğini; hatta bununla yetinmeyip on iki imamı bildirdiğine inanırlar (Fığlalı, 1991: 142-144; Schimmel, trs.: 224).<sup>24</sup> Eski ahitte on iki sayısı çok kez kullanılmıştır. Mesela *"Elimin on ki su kaynağı vardı."*[Sayılar, 33: 9]; İsrailoğullarının On İkisinin İsmi Yazılı Olduğu Taş, [Çıkış, 28: 9-12]; Yeşu'nun Erden'in ortasında İsrailoğullarının sayısınca insanların omuzlarına taş koymalarını istemesi [Yeşu, 4: 5] gibi ifadeler bunlardan bazılarıdır. Muhtemelen Hz. İsa'nın kendisine on iki havari seçmesi bu on iki boyla ilgilidir (Schimmel, trs.: 215).

<sup>21</sup> *"Her kim bir iyilik yaparsa, o kişiye bu iyiliğin katbekat fazlası mükafaat verilir."* Mustafa Öztürk, *age*, s. 185.

<sup>22</sup> *"Bu ifade de sınırlama yoktur ki üzerinde ilave ve azaltma olsun"* diyerek çokluk bildiren bir kalıp olduğunu belirtir.

<sup>23</sup> Mesela [4. Nisa, 40] ayette geçen ifadeler sayısal ifadeden bahsetmez. *"Allah hiçbir kuluna zerre kadar zulmetmez. Ama kulun küçük bir iyiliği olsa onu katbekat arttır..."*

<sup>24</sup> *İlginçtir ki bu inançtan dolayı bazı Bektaşî dervişleri on iki kamalı başlık giymeleri ve bellerine Hacı Bektaş taşı denilen onikiğen taş takmalarına yol açmıştır.*

### III. SONUÇ

Sayılarla ilgili olarak daha detaylı ve kapsamlı araştırmalar yapılması gerekmektedir. Çünkü Kur'an'da kullanılan sayısal ifadeler yer yer literal anlamında kullanılmayıp çokluk bildirir şekilde kullanılmaktadır. Dikkat edilirse yukarıda bahsedildiği gibi sayısal ifadeleri birkaç başlık altında değerlendirmek mümkündür. Ahkâma ilişkin ayetler hüküm bildirmelerinden dolayı bunları başka türlü anlamının imkânı bulunmamaktadır. Çünkü uygulamaya dönük yaptırımları mevcuttur. Dolayısıyla kullanılan sayısal ifadelerin, haber verme ve ahkâma ilişkin ifade kalıplarında daha çok bir sınırlama mevcutken, diğer ifade kalıplarında vakit ve sayı bildirmekten öte anlamlar taşımaktadır. Bu ifadeler çoğu zaman muhatabı teşvik, mübalağa ve muhatabın dikkatini çekmek gibi amaçlarla kullanıldığı görülür. Oysa yapılan tercüme ve meallerde bu ifade zenginliği çoğu zaman göz ardı edilerek literal mana dikkate alınarak muhatabın zihninde uyanması gereken anlam daraltılmıştır. Dolayısıyla yapılacak meal çalışmalarında bu zenginliğin bir şekilde yansıtılması ve muhatabın zihin dünyasında sayısal ifadelerin ötesinde mevcut olan çağrışımların uyandırılması gerekmektedir.

Sayısal ifadelerde dikkat çeken başka bir husus ise insan idrakini aşan konularda Allah'ın kudreti dikkate alınarak açıklama yapılmış; bunun olabilirliği üzerinden bir tartışma yürütülmemiştir. Hatta Hz. Nuh'un yaşı ve Ashab-ı Kehf'in mağarada kalma süreleri hakkında herhangi bir tartışmaya mahal vermeden bunun ilahi bir tutum ve davranış biçimi olduğu dile getirilmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi müfessirler bu türden ifade biçimlerine değinirken bunları kesretten kinaye olarak ele almaktan kaçınmışlardır. Onları böyle bir değerlendirmeye sevkeden tutum mucize olgusuna yaklaşım biçimleridir. Çünkü aksine bir değerlendirme özü itibariyle mucize olayının hakikatini nakzedecektir.

## KAYNAKÇA

- ABDURRAHMAN, Aişe, (1982), *el-Kur'an ve Kadâye'l-İslam*, Daru'l-İlm li'l-Melayin, Beyrut.
- ALTUNTAŞ-ŞAHİN, Halil-Muzaffer, (2001), *Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim Meali*, Ankara.
- ATEŞ, Süleyman, (trs), *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul.
- EBU'S-SUÛD, Muhammed b. Muhammed el-İmadî, (trs.), *İrşâdu'l- Akli's-Selîm ila Meze'ya'l-Kitabi'l-Kerîm*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabi, Beyrut.
- el-BEYZAVÎ, Ebu Said Abdullah b. Ömer, (2004), *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Tevîl*, Daru Sadır, Beyrut.
- ELİK-COŞKUN, Hasan-Muhammed, (2015), *Tevhit Mesajı, Özlü Kur'an Tefsiri*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., İstanbul.
- el-MÂTURÎDÎ, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed, (2005) *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- el-MAVERDÎ, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, (trs), *en-Nuket ve'l-Uyûn*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut.
- en-NESAÎ, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali, (trs), *Sünenü'n-Nesai*, Mektebetu'l-Mearif, Riyad.
- er-RÂZÎ, Fahrüddin, (2000), *Mefatihü'l-Gayb*, Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, Beyrut.
- ESED, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, (1997), çev.: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk, İşaret Yayınları, İstanbul.
- es-SUYÛTÎ, Celâluddin Abdurrahman Ebî Bekr, (1987), *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût.
- et-TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, (trs.), *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'an*, tahk.: Ahmed Muhammed Şakir, Müessetü'r-Risale.
- ez-ZEMAHŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, (2003), *el-Keşşâfan Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvili fi Vucûhi't-Te'vîl*, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût.
- ez-ZEMAHŞERÎ, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer, (2003), *el-Keşşâfan Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvili fi Vucûhi't-Te'vîl*, Dâru'l- Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, (1991), *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Selçuk Yay., Ankara.
- GÖKDOĞAN, Melek Dosay, (2009), "Sayı", *DİA*, İstanbul.
- İBN CUZEY, Ebu Abdillâh el-Kelbi, (1995), *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzil*, Şirketü Dari'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrut.
- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed, (2007) *Mukaddime*, haz.: Süleyman Uludağ, Dergah Yay., İstanbul.
- İBN KESİR, İmamuddin Ebu'l-Fida İsmâil, (2010), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye, Beyrut.
- İBN MACE, Ebu Abdillâh Muhamed b. Yezid, (trs), *Süneni İbn Mace*, Mektebetu'l-Mearif, Riyad.
- İSLAMOĞLU, Mustafa, (2008), *Hayat Kitabı Kur'an-Gerekçeli Meal-Tefsir*, Düşün Yay., İstanbul.
- KİTAB-I MUKADDES, (1993), *Kitab-ı Mukaddes Şirketi*, İstanbul.

- MUKÂTİL B. SULEYMAN, *Tefsiru Mukâtil*, (h.1423), tahk. Abdullah Mahmud Şahata, Daru İhyai't-Turas, Beyrut.
- MÜSLİM, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc b. el-Kuşeyrî, (2006), *Sahihu Müslim*, Daru Tayyibe, Riyad.
- ÖZTÜRK, Mustafa, (2014), *Kur'an-ı Kerim Meali -Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Ankara Okulu Yay., Ankara.
- SCHİMMELE, Annemarie, (trs.), *Sayıların Gizemi*, çev. Mustafa Küpüşoğlu, Kabalıcı Yay.,
- YAHYA B. SELLAM, *Tefsiru Yahya b. Sellâm*, (2004), tahk. Hind Şelebi, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi, (2001), *Hak Dini Kur'an Dili, Kur'an-ı Kerim Meali*, haz.: Dücane Cündioğlu, Misyon Yay., İstanbul.
- YAZIR, Elmalılı M. Hamdi, (trs.) *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Dağıtım.

